

WOJCIECH JAWORSKI

KATOLICKIE ORGANIZACJE SPOŁECZNE W KRÓLESTWIE POLSKIM (1887-1914)

W następstwie przemian społeczno-ekonomicznych w Królestwie Polskim od połowy XIX w. rozwijały się nowoczesne formy życia społecznego¹. Jednocześnie następował upadek parafii rzymskokatolickich jako jego głównych ośrodków. Ograniczały one funkcje charytatywne, oświatowe i kulturalne, koncentrując się na liturgicznych. Grupy katolików zaczęły zakładać stowarzyszenia działające w duchu społecznej nauki Kościoła. Jej kierunki wyznaczały wówczas encykliki papieży Piusa IX, Leona XIII i Piusa X.

Legalne organizacje społeczne tworzone przez katolików w Królestwie Kongresowym w drugiej połowie XIX w. zostały ukazane syntetycznie w pracach Czesława Strzeszewskiego², Ryszarda Bendera³ i Stanisława Gajewskiego, przy czym ostatni skupił się na roli w nich księży⁴. Niektóre zagadnienia i dzieje stowarzyszeń przedstawili: Alek-

¹ Źródła archiwalne zgromadzono w części z środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914” realizowanego w latach 1999-2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym w od 1867 r. kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie, a te które nie były siedzibą władz gubernialnych lub powiatowych zostały uzupełnione o informację o położeniu w ówczesnym powiecie.

² *Kościół katolicki w Polsce wobec zagadnień społeczno-gospodarczych (1866-1918)*, [w:] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, red. M. R e c h o w i c z, cz. 3, Lublin 1969, s. 261-430.

³ *Chrześcijańska myśl i działalność społeczna w zaborze rosyjskim w latach 1865-1918*, [w:] *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832-1939*, red. C. S t r z e s z e w s k i, Warszawa 1981, s. 203-256; *Społeczne inicjatywy chrześcijańskie w Królestwie Polskim 1905-1918*, Lublin 1978.

⁴ *Społeczna działalność duchowieństwa w Królestwie Polskim 1905-1914*, Lublin 1990.

sander Wóycicki⁵, Jacek Staszewski⁶, R. Bender⁷, S. Gajewski⁸, Zbigniew Badowski⁹ i Józef Miąso¹⁰. Kryterium wyodrębnienia tych organizacji był charakter chrześcijański lub tworzenie ich przez katolików.

Najważniejszą organizacją katolicką do wybuchu I wojny światowej był Związek Katolicki w guberniach Królestwa Polskiego z siedzibą w Warszawie, działający legalnie w latach 1907-1909. Miał on charakter religijny¹¹.

Kryterium wyodrębnienia legalnych katolickich organizacji społecznych jest odwołanie się w nazwie do swojego charakteru, ograniczenia formalne w statutach działania na rzecz wyznawców religii rzymskokatolickiej lub członkostwa do nich. Nie uwzględniono stowarzyszeń działających w duchu społecznej nauki Kościoła oraz odwołujących się do chrześcijaństwa, nawet gdy zrzeszały one tylko katolików. Większość organizacji katolickich została pominięta w opublikowanych opracowaniach, głównie z powodu nie przeprowadzenia przez autorów wyczerpujących kwerend archiwalnych.

Podstawą opracowania tematu są zespoły archiwalne byłych władz gubernialnych i krajowych. W Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w. początkowo prawo legalizacji organizacji społecznej należało

⁵ *Chrześcijański ruch robotniczy w Polsce*, Monografia społeczna, Poznań 1921.

⁶ *Katolickie organizacje robotnicze na ziemiach polskich 1891-1914*, „Studia z dziejów Kościoła Katolickiego”, nr 1, Warszawa 1960, s. 55-100.

⁷ *Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich w Królestwie Polskim (1905-1918)*, „Chrześcijanin w Świecie”, 7(1977), s. 42-56; *Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich w Lublinie (1909-1918)*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 3(1975), s. 153-159.

⁸ *Chrześcijańskie organizacje akademickie w Polsce (1889-1939)*, Rzeszów 1993; *Działalność oświatowa duchowieństwa w Królestwie Polskim na początku XX w.*, „Chrześcijanin w Świecie”, 9(1976), s. 101-109; *Organizowanie opieki nad wychodźcami przez duchowieństwo Królestwa Polskiego*, „Studia Polonijne”, 1(1976), s. 149-159; *Towarzystwa bibliotek parafialnych w Królestwie Polskim 1907-1910*, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL, „Summarium”, 6(1977), s. 117-120; *Związek Zawodowy Organistów w Królestwie Polskim*, „Roczniki Humanistyczne”, 31(1983), z. 2, *Historia*, s. 213-222.

⁹ *Podstawy prawne i działalność Chrześcijańskiego Związku Zawodowego „Dziwnia” (1906-1939)*, „Prawo Kanoniczne”, 3-4(1988), s. 223-270.

¹⁰ *Udział Kościoła w rozwoju oświaty dorosłych w Królestwie Polskim (1905-1914)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 3-4(1998), s. 213-221.

¹¹ R. B e n d e r, *Związek Katolicki w Królestwie Polskim 1905-1918*, „Chrześcijanin w Świecie”, 8-9(1977), s. 150-160; S. G a j e w s k i, *Związek Katolicki w Królestwie Polskim*, „Roczniki Humanistyczne”, 26(1978), z. 2, *Historia*, s. 153-180.

do cesarza, właściwego ministra, generał-gubernatora lub gubernatora. Brak było podstaw prawnych takiej decyzji, a władze stosowały zasadę precedensu. Od lat siedemdziesiątych XIX w. zaczęto wprowadzać statuty wzorcowe dla poszczególnych typów organizacji. Administracja państwowa do końca panowania cesarza Aleksandra III (1881-1894) ograniczała legalne życie społeczne w Królestwie Kongresowym, a później je regulowała. Wydany w następstwie wybuchu rewolucji manifest cesarza Mikołaja II z 17/30 października 1905 r. zapowiedział między innymi liberalizację życia społeczno-politycznego w Cesarstwie Rosyjskim, a tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 r. ułatwiły zakładanie i funkcjonowanie organizacji społecznych. Przepisy te regulowały zasady rejestracji i działalności wszelkiego typu organizacji z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo ich legalizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania organizacji oraz zatwierdzenie statutu, co nadało jej osobowość prawną¹².

Nie zachowały się akta władz gubernialnych w Suwałkach, a szczególnie zespoły *Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego (1874-1917)* oraz urzędów gubernialnych w Płocku. Nie został dotychczas opracowany *Wydział Administracyjny Rządu Gubernialnego Warszawskiego (1867-1915)*, co uniemożliwia wyczerpujące przedstawienie organizacji legalizowanych do 1906 r. Średni stan zachowania prezentują akta wytworzone w urzędach gubernialnych w: Kaliszu, Kielcach, Łomży, Radomiu i Siedlcach, a najlepszy w: Chełmie, Lublinie, Piotrkowie Trybunalskim oraz Warszawie po 1906 r.

Prawdopodobnie najstarszą legalną organizacją katolicką było Towarzystwo Orkiestry przy Kościele Parafialnym we wsi Budziszewice (powiat rawski) zarejestrowane 9/21 czerwca 1887 r. przez gubernatora piotrkowskiego¹³.

Następstwem przemian społeczno-ekonomicznych zachodzących w drugiej połowie XIX w. była rosnąca liczba ubogich. Powstające

¹² Zob. W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Sosnowiec 2006.

¹³ Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁódź), Rząd Gubernialny Piotrkowski-Wydział Administracyjny (RGP-Adm), sygn. 5997.

stowarzyszenia charytatywne odwoływały się do charakteru chrześcijańskiego lub żydowskiego. Minister spraw wewnętrznych 10/22 czerwca 1897 r. zatwierdził statut wzorcowy dla towarzystw dobroczynności w Królestwie Polskim. Wkrótce, bo 16/28 czerwca tego samego roku przekazał on uprawnienia dotyczące zatwierdzania wnoszonych projektów statutów właściwym gubernatorom. W przypadku organizacji chrześcijańskich, gdy założycielami byli katolicy, nie chcieli oni wprowadzać podziału między wyznawcami religii rzymskokatolickiej a prawosławnej, co było źle widziane przez władze, których podstawą ideologiczną działania była teoria Sergiusza Uwarowa z 1832 r. Głosiła ona formułę ideologiczną państwa rosyjskiego. Jej podstawą było prawosławie, samowładztwo i ludowość.

W 1897 r. powstało Towarzystwo Domu Dziecka dla Nieuleczalnie Chorych pod wezwaniem św. Stanisława Kostki w Warszawie¹⁴. Minister spraw wewnętrznych zatwierdził 6/18 marca 1900 r. Towarzystwo Warszawskiego Domu Schronienia pod wezwaniem św. Małgorzaty z siedzibą w osadzie Piaseczno (powiat warszawski), będącego miejscem resocjalizacji prostytutek¹⁵.

W dwóch przypadkach założyciele podjęli próby utworzenia organizacji uwzględniających w nazwie katolicki charakter. Przed 1901 r. chciano założyć Towarzystwo Pomocy Biednym Wyznania Rzymskokatolickiego w Białej Podlaskiej, jednak gdy gubernator siedlecki zalegalizował 10/23 kwietnia 1901 r. stowarzyszenie usunął z nazwy określenie „Wyznania Rzymskokatolickiego”¹⁶. W 1902 r. lekarze i aptekarz oraz pracownicy zakładu kuracyjnego i jego goście chcieli założyć towarzystwo pomocy biednym katolikom w osadzie Nałęczów (powiat puławski)¹⁷. Użycie ograniczenia religijnego zadecydo-

¹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego (KGGW), sygn. 7616: M. H a n e c k i, *Z dziejów warszawskiej służby zdrowia w latach 1863-1900*, „Studia Warszawskie”, t. 2: *Warszawa popowstaniowa 1864-1918*, z. 1, red. S. K a l a b i ń s k i, R. K o ł o d z i e j c z y k, Warszawa 1968, s. 122.

¹⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803; Archiwum Państwowe miasta stołecznego Warszawy (APWar), Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (WGUds.Stow), sygn. 482.

¹⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803; Archiwum Państwowe w Lublinie (APLub), Chelmski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 151.

¹⁷ APLub, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego, sygn. 1902:292; APLub, Rząd Gubernialny Lubelski-Wydział Administracyjny, Referat I inspektorsko-nadzorczy (RGL-Adm I), sygn. 1902:82.

wało prawdopodobnie o odmowie jego legalizacji przez gubernatora lubelskiego.

Wybuch rewolucji zmienił postępowanie władz. Charakter charytatywno-oświatowy i wychowawczy miało Towarzystwo Izb Rzemieślniczych pod wezwaniem św. Antoniego w Warszawie zarejestrowane 1/14 grudnia 1905 r. przez naczelnika zarządu głównego do spraw gospodarki lokalnej. Statut organizacji ograniczał świadczoną pomoc do katolików. Na czele grupy założycielskiej stały arystokratki: księżna Maria Drucka-Lubecka, hr. Wanda Krasieńska, hr. Teresa Potocka i hr. Maria Studnicka. Celem organizacji było założenie domu opieki dla sierot męskich i kształcenie ich w zawodach rzemieślniczych¹⁸.

Tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach pozwalały na zmianę statutów organizacji społecznych wcześniej zalegalizowanych, którą formalnie umożliwił ukaz Senatu Rządzącego z 13/26 czerwca 1906 r.¹⁹. Na prośbę zarządu składającego się w większości z arystokratów pod przywództwem księcia Jana Tadeusza Lubomirskiego 7/20 stycznia 1908 r. nastąpiła zmiana statutu Towarzystwa Warszawskiego Domu Schronienia pod wezwaniem św. Małgorzaty. Działalność rozszerzono na całą Kongresówkę, a objęto nią także zdemoralizowaną młodzież²⁰.

Grupa katolików pod przywództwem hr. Feliksa Grabowkiego, prezesa Towarzystwa Kolonii Rolniczych i Przytułków Rzemieślniczych w Królestwie Polskim Wincentego Janowskiego i notariusza Konstantego Kossakowskiego powołała do życia Towarzystwo Marian dla Wspomagania Biednych i Chorych pod wezwaniem św. Wincentego a Paulo w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie. Jego statut został zatwierdzony 27 października/9 listopada 1906 r., który ograniczał pomoc do mężczyzn i pozwalał na tworzenie kółek (konfraterni) na obszarze całej Kongresówki. W latach 1907-1911 powstało 18 kółek, w tym 8 w Warszawie (I – św. Władysława, II – św. Aleksandra, III – św. Klemensa, IV – św. Floriana na Pradze, V – św. Stanisława, VI – Matki Boskiej Częstochowskiej na Woli, VII – św. Wawrzyńca na Woli i VIII – ?), 2 w Lublinie oraz po jednym w: Makowie Mazowieckim, osadzie Otwock (powiat warszawski), Piotrkowie Trybunalskim, Ra-

¹⁸ APWar, WGUds.Stow, sygn. 695.

¹⁹ APWar, WGUds.Stow, sygn. 718.

²⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7430; APWar, WGUds.Stow, sygn. 482.

domiu, wsi Rościszewo (powiat sierpecki), Siedlcach, osadach Tarczyn (powiat błoński) i Wyszaków (powiat pułtowski). W Lublinie w 1907 r. powstała konfraternia skupiająca mężczyzn, a w 1908 r. kobiety. W końcu 1911 r. łącznie należało do organizacji 266 członków, w tym w Warszawie 132. Stowarzyszenie udzieliło w 1911 r. pomocy 1.029 mężczyznom, w tym 562 w stolicy. Na czele zarządu głównego stał w latach 1907-1911 wspomniany W. Janowski, a jego zastępcą był ks. Zygmunt Skarzyński²¹.

Hr. Magdalena Krasieńska doprowadziła 29 maja/11 czerwca 1906 r. do przyjęcia do wiadomości powstania Towarzystwa Dam Miłosierdzia pod wezwaniem św. Wincentego a Paulo w Warszawie. Jego początki sięgały bractwa, które udzielało pomocy biednym katolikom od 1854 r. Właścicielki aptek, żony kupców i przemysłowców oraz nauczycielki chciały nadać organizacji osobowość prawną i przekształcić ją w Żeńskie Towarzystwo Marian dla Wspomagania Biednych i Chorych pod wezwaniem św. Wincentego a Paulo w Królestwie Polskim. Po początkowej odmowie, 29 lutego/13 marca 1912 r. zarejestrowano statut Towarzystwa Pań Miłosierdzia pod wezwaniem św. Wincentego a Paulo. Udzielało ono pomocy tylko kobietom, z prawem tworzenia oddziałów w całej Kongresówce. W latach 1912-1913 powstały one w: Płocku, Pułtusku, Radomiu, Siedlcach i Tarczynie. Na czele zarządu głównego w latach 1912-1913 stała właścicielka apteki Maria Filanowicz²².

Małżeństwo hrabiów, Julia i Witold Aleksandrowiczowie byli założycielami Towarzystwa Opieki nad Biednymi Chorymi pod wezwaniem św. Antoniego w Warszawie, zatwierdzonego 15/28 czerwca 1907 r. Obok opieki nad chorymi miało ono organizować kursy dla pielęgniarek²³.

Liberalizacja sprawiła, że adwokat, aptekarz, lekarz oraz mieszczenie pod przywództwem ziemianina hr. Aleksandra Szeptyckiego i proboszcza ks. Kazimierza Lewittu doprowadzili do zalegalizowania 9/22 sierpnia 1906 r. Towarzystwa Dobroczyнного Parafii Rzymsko-katolickiej w osadzie Łaszczów (powiat tomaszowski). Jego prezesem w 1910 r.

²¹ AGAD, KGGW, sygn. 7354; APLub, Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (LGUds.Stow), sygn. 15, 145, 146; APWar, WGUds.Stow, sygn. 142.

²² Archiwum Państwowe w Radomiu (APRad), Urząd Gubernialny Radomski do spraw Stowarzyszeń i Związków (UGRds.Stow), sygn. 58; APWar, WGUds.Stow, sygn. 67, 841.

²³ AGAD, KGGW, sygn. 7193; APWar, WGUds.Stow, sygn. 398.

była żona hr. Aleksandra, Elżbieta Szeptycka²⁴. Mieszczanie utworzyli Rzymskokatolickie Towarzystwo Pomocy Biednym w Łukowie zarejestrowane 22 grudnia 1910 r./4 stycznia 1911 r.²⁵ oraz Towarzystwo Pomocy Biednym Wyznania Rzymskokatolickiego w Pińczowie 11/24 maja 1913 r.²⁶. W Pińczowie działania wsparł proboszcz ks. Bolesław Piasecki.

Jednak działania władz związane z silnym wspieraniem prawosławia we wschodniej części Kongresówki doprowadziły do zmiany polityki administracji państwowej. Gdy mieszczanie i ziemianie wnieśli jesienią 1911 r. prośbę o wpisanie do rejestru Rzymskokatolickiego Towarzystwa Dobroczynności w Sokołowie Podlaskim gubernator wymógł usunięcie z nazwy określenia oraz w statucie ograniczenia odnoszącego się do wyznania i zatwierdził 11/24 kwietnia 1912 r. organizację²⁷.

Obok ogólnych katolickich stowarzyszeń charytatywnych powstawały organizacje wyspecjalizowane. Towarzystwo Ochronki dla Biednych Dzieci Wyznania Rzymskokatolickiego w Mariampolu zalegalizowano 13/26 września 1906 r.²⁸, a Towarzystwo „Przedszkole Dzieci Marii” w Warszawie 23 maja/5 czerwca 1907 r., którego celem było zakładanie przedszkoli, przytułków i czytelni dla dzieci katolickich²⁹. Jednak, gdy byli członkowie Związku Katolickiego z hr. Juliuszem Ostrowskim chcieli założyć na przełomie 1913 i 1914 r. kółko przy jubileuszowym dziennym przytułku dziecięcym im. byłego arcybiskupa warszawskiego Wincentego Teofila Chrościak-Popiela spotkała ich odmowa³⁰.

Utrzymanie przytułku było celem zatwierdzonego 4/17 sierpnia 1912 r. Rzymskokatolickiego Towarzystwa Opieki nad Biednymi Kalkami w Kaliszu, którego statut dodatkowo ograniczał członkostwo formalnie do katolików³¹.

²⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 7198; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1906:54; APLub, LGUds.Stow, sygn. 14, 149.

²⁵ APLub, Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (SGUds.Stow), sygn. 116.

²⁶ AGAD, KGGW, sygn. 8226; Archiwum Państwowe w Kielcach (APKiel), Rząd Gubernialny Kielecki (RGK), sygn. 6032; APKiel, Urząd Gubernialny Kielecki do spraw Stowarzyszeń (UGKds.Stow), sygn. 22, 35.

²⁷ APLub, SGUds.Stow, sygn. 121

²⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

²⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7193.

³⁰ APWar, WGUds.Stow, sygn. 1057.

³¹ APŁódź, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego (KGGal), sygn. 2381.

Grupy arystokratów i ziemian doprowadziły do powstania organizacji w Warszawie wspierających materialnie zdobywających wykształcenie. Katolickie Towarzystwo Przyjaciół Młodzieży Uczącej się, działające na obszarze całej Kongresówki, zalegalizowano 15/28 czerwca 1907 r.³², a Towarzystwo Pomocy Uczennicom Kursów Pedagogiczno-Nauczycielskich założonych przez Katolicki Związek Kobiet Polskich 13/26 lutego 1913 r.³³. Prezesem zarządu pierwszego stowarzyszenia był dziennikarz Ignacy Babiński (1911), a drugiego księżna Maria Czetwertyńska (1913).

Obok charytatywności, w okresie liberalizacji rozwijała się wśród katolików pomoc wzajemna. Ograniczone dochody księży sprawiły, że założyli oni: Towarzystwo Przezorności i Pomocy Duchowieństwa Warszawskiego Arcybiskupstwa Rzymskokatolickiego w Warszawie zarejestrowane 7/20 lipca 1906 r.³⁴, Towarzystwo Pomocy Wzajemnej Urzędników Kieleckiej Kurii Diecezjalnej w Kielcach 29 sierpnia/11 września 1906 r.³⁵, Towarzystwa Pomocy Wzajemnej Kapłanów Diecezji Kieleckiej w Kielcach 31 października/13 listopada 1906 r.³⁶, Towarzystwo Pomocy Wzajemnej Duchownych Diecezji Płockiej w Płocku 9/22 listopada 1907 r.³⁷ oraz Towarzystwa Pomocy Wzajemnej Duchowieństwa Rzymskokatolickiej Diecezji Sandomierskiej w Sandomierzu 24 kwietnia/7 maja 1908 r.³⁸. Ostatnia z organizacji uległa samolikwidacji 21 czerwca/4 lipca 1913 r., prawdopodobnie z powodu wystąpienia członków.

Przemiany społeczno-ekonomiczne drugiej połowy XIX w. prowadziły także do ubożenia części ziemiaństwa. Z inicjatywy generała Pawła Chrzanowskiego w 1906 r. podjęto działania na rzecz powstania Towarzystwa Pomocy Wzajemnej Rodu Chrzanowskich z Łaniewa herbu Suche Komnaty w Warszawie. Po wielokrotnych odmowach dopiero po decyzji Senatu Rządzącego z 1/14 kwietnia 1910 r. nastąpiła jego rejestracja 11/24 czerwca tego samego roku. Statut stowarzyszenia ograniczał członkostwo do rzymskich katolików³⁹.

³² AGAD, KGGW, sygn. 2804, 7193; APWar, WGUds.Stow, sygn. 417.

³³ APWar, WGUds.Stow, sygn. 945.

³⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 7193.

³⁵ APKiel, RGK, sygn. 6043.

³⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APKiel, RGK, sygn. 6032.

³⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7374.

³⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7330, 7503; APRad, UGRds.Stow, sygn. 2.

³⁹ APWar, WGUds.Stow, sygn. 69.

Nie powiodły się próby założenia w latach 1906-1907 przez ziemianina, proboszcza i chłopów towarzystwa niesienia pomocy wzajemnej materialnej i moralnej Parafii Rzymskokatolickiej we wsi Królewko (powiat płoński)⁴⁰. Robotnicy fabryczni doprowadzili do zalegalizowania 8/21 grudnia 1911 r. Towarzystwa Wsparcia na Wypadek Śmierci w Łodzi, którego statut prawo przynależności ograniczał do rzymskich katolików⁴¹.

Podjęto działania na polu oświatowo-wychowawczym.

Ogólne cele oświatowo-moralno-społeczne stawiało przed sobą Katolickie Towarzystwo Kobiet Polskich w Warszawie zarejestrowane 2/15 maja 1907 r. Grupie założycielek przewodziła hr. Cecylia Plater-Zyberk. W latach 1912-1914 działał w Łodzi jego oddział, który uległ samolikwidacji z powodu wystąpienia członkiń⁴².

Działacze Związku Katolickiego hr. Juliusz Ostrowski, hr. Zygmunt Wielopolski i ks. Zygmunt Chełmiński powołali do życia Kółko Szkolne im. Stanisława Kostki w Warszawie zarejestrowane 28 lipca/10 sierpnia 1908 r., którego celem było założenie ośmioklasowej męskiej szkoły filologicznej. Po jej powstaniu już w 1908 r., generał-gubernator warszawski dopiero 11/24 kwietnia 1912 r. domagał się likwidacji organizacji. Wówczas zarząd stowarzyszenia zwrócił się z prośbą o legalizację Kółka Szkolnego im. Stanisława Kostki przy 8. Klasowej Męskiej Szkole Filologicznej hr. Zygmunta Wielopolskiego, która nastąpiła 17/30 grudnia 1912 r. Miało ono udzielać pomocy materialnej szkole i uczniom⁴³.

Szlachcianki były założycielkami Towarzystwa Pomocy dla Opiekunek pod wezwaniem św. Józefa (Stowarzyszenie Przytulonek) w Warszawie zatwierdzonego 7/20 września 1907 r., mającego objąć swym działaniem całą Kongresówkę. Jego celem było założenie szkoły pielęgniarek, organizowanie kursów i praktyk opieki nad chorymi, a także pomoc materialna dla pielęgniarek w czasie choroby. Na czele zarządu stanęła Kazimiera Gruszczyńska. Wobec niemożności uruchomienia szkoły i kursów organizację przekształcono w charytatyw-

⁴⁰ APWar, WGUds.Stow, sygn. 194.

⁴¹ APŁódź, Rząd Gubernialny Piotrkowski-Kancelaria Prezydialna (RGP-Prez), sygn. 946.

⁴² AGAD, KGGW, sygn. 7193; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 824; R. B e n d e r, *Chrześcijańska...*, s. 244; Tenże, *Społeczne...*, s. 123.

⁴³ APWar, WGUds.Stow, sygn. 585.

ne Towarzystwo Pielęgnowania Chorych pod wezwaniem św. Józefa, zarejestrowane 4/17 lutego 1909 r. Utrzymywało i prowadziło ono otwarty wówczas szpital w Warszawie. Stowarzyszenie Przytulank zostało formalnie zlikwidowane 9/22 grudnia 1909 r.⁴⁴

Nie powiodły się próby założenia przez fabrykantów i ziemian w latach 1910-1911 towarzystwa warsztatów rzemieślniczych pod wezwaniem św. Józefa w guberniach Królestwa Polskiego z siedzibą w Warszawie. Jego celem miało być prowadzenie domów dla wykolejonych mężczyzn-katolików, w których mieli być w nich szkoleni w zawodach rzemieślniczych i rolniczych, a także zakładanie bibliotek i urządzenie odczytów popularnonaukowych⁴⁵.

Podobnie nie udało się utworzyć w 1911 r. działaczom byłego Związku Katolickiego z hr. Juliuszem Ostrowskim towarzystwa „liga pobożności społecznej” w Warszawie, zamierzającej wychowywać młodzież w duchu katolickim⁴⁶.

Z inicjatywy księży rzymskokatolickich doprowadzono do powstania dwóch sieci bibliotek. Ich celem były rozwój czytelnictwa, podniesienie poziomu moralnego i religijnego, a pośrednio kształtowanie świadomości narodowej. Statut Towarzystwa Bibliotek Parafialnych Diecezji Płockiej z siedzibą w Płocku zatwierdził 30 marca/12 kwietnia 1907 r. minister spraw wewnętrznych. Podjęcie decyzji przez ministra wynikało z faktu, że uznano je za organizację religijną. Dnia 4/17 września 1907 r. odbyło się zebranie organizacyjne, na którym dokonano wyboru zarządu. Prezesem został ziemianin Honoriusz Dunin Wolski, a prezesem honorowym biskup ks. Apolinary Wnukowski. Po objęciu urzędu biskupa płockiego 1/14 grudnia 1908 r. przez ks. Antoniego Juliana Nowowiejskiego został on kolejnym prezesem honorowym. Towarzystwo obejmowało swym zasięgiem dekanaty, których obszar od 1867 r. pokrywał się z powiatami administracyjnymi. W guberni płockiej biblioteki parafialne powstały w powiatach: ciechanowskim (w 1908 r. były 3 biblioteki, w 1909 r. – 5 i w 1910 r. – 5), lipnowskim (odpowiednio 4, 4 i 8), mławskim (2, 4 i 4), płockim (5, 7 i 9), przasnyskim (3, 3 i 3), rypińskim (3, 3 i 4) i sierpeckim (5, 7 i 7); w guberni łomżyńskiej: makowskim (0, 1 i 1), ostrołęckim (0, 0 i 1)

⁴⁴ AGAD, KGGW, sygn. 7194; APWar, WGUds.Stow, sygn. 409.

⁴⁵ APWar, WGUds.Stow, sygn. 750, 842.

⁴⁶ APWar, WGUds.Stow, sygn. 818.

i ostrowskim (2, 3 i 4); oraz w guberni warszawskiej: płońskim (2, 4 i 4) i pułuskim (2, 4 i 5). W 1908 r. do organizacji należało łącznie 31 bibliotek parafialnych, w 1909 r. – 45, a w 1910 r. – 55. Na czele ich zarządów stali miejscowi proboszczowie. Biblioteki udostępniały książki o tematyce historycznej i religijno-moralnej, głównie chłopom. Pośrednie struktury między centralą plocką a bibliotekami, jakimi były oddziały dekanalne, utworzono tylko w: Ciechanowie, Mławie, Ostrołęce i Ostrowi Mazowieckiej, który zlikwidowano w 1910 r. W 1910 r. towarzystwo skupiało 264 członków, a w rok później 302. Byli nimi głównie księża i ziemianie, którzy wspierali je finansowo. Na początku XX w. w najwyższych władzach Cesarstwa Rosyjskiego dojrzało przekonanie o zagrożeniu jakie dla spoiwości państwa stanowiło narastanie ruchów narodowych. Odbiciem tego był zarządzenie ministra spraw wewnętrznych z 20 stycznia/2 lutego 1910 r. zakazujące rejestracji stowarzyszeń o charakterze nacjonalistycznym, zagrażającym porządkowi publicznemu i bezpieczeństwu państwa. Na polecenie ministra 5/18 stycznia 1912 r. generał-gubernator warszawski zlikwidował towarzystwo za szerzenie polskiej propagandy narodowej⁴⁷.

Warszawski Urząd Gubernialny do Spraw Stowarzyszeń i Związków 11/24 kwietnia 1907 r. wpisał do rejestru Towarzystwo Parafialnych Bibliotek i Czytelni Warszawskiej Archidiecezji Rzymskokatolickiej z siedzibą w Warszawie. Dnia 1/14 października tego samego roku na zebraniu organizacyjnym wybrano zarząd, na którego czele stanął hr. Zygmunt Wielopolski. Ale 27 marca/9 kwietnia 1908 r. minister spraw wewnętrznych wskazał na charakter religijny organizacji i w związku z nim legalizacja mogła nastąpić tylko za jego zgodą, a nie na podstawie tymczasowych przepisów o stowarzyszeniach i związkach. Wydaje się, że rzeczywistym powodem było propagowanie przez powstałych 119 bibliotek parafialnych wartości narodowych. Ukaz Senatu Rządzącego z 26 stycznia/8 lutego 1910 r. polecił zamknąć towarzystwo, co nastąpiło 3/16 marca tego samego roku na mocy decyzji generał-gubernatora warszawskiego. Dnia 10/23 marca 1910 r. wskazał on na konieczność zmiany podstawy prawnej. W odpowiedzi zarząd organi-

⁴⁷ Archiwum Państwowe w Białymstoku (APBiał), Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego (KGL), sygn. 882, 1033, 1114; APWar, WGUs.Stow, sygn. 617, 718. W oparciu o prasę o ograniczonej wiarygodności w odmienny sposób przedstawia dzieje towarzystwa S. Gajewski; zob. *Spoleczna...*, s. 114-117; *Towarzystwa...*, s. 118-120.

zacji 23 czerwca/6 lipca wniósł podanie o legalizację do ministra spraw wewnętrznych, ale generał-gubernator warszawski 28 lipca/10 sierpnia 1910 r. podjął decyzję o jej likwidacji. Ministerstwo nie udzieliło na prośbę żadnej odpowiedzi⁴⁸.

W latach 1906-1908 księża przy udziale biskupa ks. Stanisława Kazimierza Zdzitowieckiego próbowali zalegalizować towarzystwo bibliotek parafialnych we Włocławku, które miało objąć obszar diecezji kalisko-kujawskiej. Warszawski Urząd Gubernialny do Spraw Stowarzyszeń i Związków odmówił legalizacji wskazując między innymi charakter oświatowy przyszłej organizacji⁴⁹.

Z okazji pięćdziesięciolecia kapłaństwa kupcy, rzemieślnicy i chłopi mieszkający w parafii rzymskokatolickiej w osadzie Grajewo (powiat szczuczynski) doprowadzili do zatwierdzenia 3/16 grudnia 1909 r. Towarzystwa Biblioteki i Czytelnicy imienia ks. Józefa Lendo. Na czele zarządu stali ks. Wincenty Ambroziejuk (1909-1910) i Roman Jelniczki (1911-?). Według władz wśród członków organizacji miały dominować wpływy endecji⁵⁰.

W latach 1912-1913 katolicy chcieli zalegalizować z okazji dwudziestopięciolecia przybycia do parafii towarzystwo biblioteki-czytelnicy im. ks. Antoniego Brykczyńskiego w osadzie Goworowo (powiat ostrołęcki). Łomżyński Urząd Gubernialny do Spraw Stowarzyszeń i Związków nie mogąc znaleźć formalnej podstawy negatywnej decyzji zapowiedział, że legalizacja organizacji nastąpi w bliżej nieokreślonej przyszłości. Rzeczywistym powodem odmowy była chyba niechęć do wzmacniania żywiołu polskiego w tej części Kongresówki. Władze liczyły prawdopodobnie na rუსyfikację obojętnej narodowo miejscowej ludności wyznania prawosławnego⁵¹.

Notariusz Stefan Zebrzuski próbował w Warszawie w 1909 r. założyć katolickie towarzystwo popierania nauki⁵².

⁴⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2804, 7193; APWar, WGUds.Stwo, sygn. 347; S. Gajewski, *Spoleczna...*, s. 114-117; Tenże, *Towarzystwa...*, s. 118-120.

⁴⁹ APWar, WGUds.Stow, sygn. 233; S. Gajewski odmiennie przedstawił tę kwestię na podstawie przypuszczeń, zob. *Spoleczna...*, s. 114; Tenże, *Towarzystwa...*, s. 118.

⁵⁰ APBiał, KGL, sygn. 904, 1033, 1114; A. Dobroński, *Biblioteki w guberni łomżyńskiej*, „Rocznik Białostocki”, 13(1976), s. 314.

⁵¹ APBiał, KGL, sygn. 1101; A. Dobroński, *Biblioteki...*, s. 313.

⁵² APWar, WGUds.Stow, sygn. 618.

Liberalizacja polityki władz wobec życia społecznego umożliwiła legalizację związków zawodowych, choć pozbawionych prawa organizowania i kierowania strajkami. Katolickie związki ograniczały działalność do: samopomocy, poprawy warunków pracy i życia, podnoszenia kwalifikacji zawodowych i moralności członków.

Jedyną katolicką organizacją najemnych pracowników produkcyjnych był zarejestrowany 6/19 marca 1913 r. Związek Robotników „Rodzina Robotnicza” w Piotrkowie Trybunalskim działający w granicach powiatu⁵³.

Henryk Markowski był inicjatorem powstania Stowarzyszenia Organistów pod wezwaniem św. Stanisława Biskupa w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie, którego statut zatwierdzono 27 października/9 listopada 1906 r. Organizowało ono zjazdy dekanalne organistów i kursy podnoszące poziom zawodowy członków. Wiadomo o powstaniu jego formalnych oddziałów w 1908 r. w: Brzezinach, Częstochowie, Ostrołęce i Radomsku⁵⁴.

Przybywające do miast dziewczęta ze wsi i podejmujące prace jako pomoce domowe były narażone na wiele niebezpieczeństw w nowym środowisku. Z inicjatywy ks. Włodzimierza Jakowskiego przyjęto do wiadomości 13/26 października 1906 r. powstanie Stowarzyszenia Służących w Częstochowie i okolicy. Jego statut został zatwierdzony 8/21 marca 1908 r., a nazwa zmieniona na Stowarzyszenie Służących Katolickich pod wezwaniem św. Zyty w Częstochowie. Prawdopodobnie organizacja nie rozwinęła działalności i wkrótce uległa samolikwidacji, bowiem żony osób wykonujących wolne zawody doprowadziły do zarejestrowania 23 marca/5 kwietnia 1909 r. Stowarzyszenia Służących „Pomoc Wzajemna w imię Matki Boskiej Częstochowskiej”. Reaktywacja Stowarzyszenia Służących pod wezwaniem św. Zyty w Częstochowie nastąpiła 25 września/8 października 1913 r. z inicjatywy mieszczanek⁵⁵.

⁵³ APLódź, RGP-Prez, sygn. 1070.

⁵⁴ AGAD, KGGW, sygn. 7592; APBiał, KGL, sygn. 848; APLub, LGUds.Stow, sygn. 90; APLódź, RGP-Prez, sygn. 503; APWar, WGUds.Stow, sygn. 169; S. G a j e w s k i, *Związek...*, s. 215-219; A. S p ó z, *Instytucje muzyczne Warszawy w drugiej połowie XIX w.*, [w:] *Kultura muzyczna Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, red. A. S p ó z, Warszawa 1980, s. 39.

⁵⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 7867; APLódź, RGP-Prez, sygn. 305, 593, 698, 1123.

Ks. Bronisław Obuchowicz wraz z lekarzami i innymi księżmi, był założycielem zalegalizowanego 15/28 lutego 1907 r. (24 lutego/9 marca tego samego roku zatwierdzono statut) Stowarzyszenia Służących Katolickich pod wezwaniem św. Zyty w Kielcach. Wydaje się, że związek działał aktywnie, a jego prezesem był w latach 1907-1913 ks. B. Obuchowicz⁵⁶.

Ks. Marceli Godlewski wraz z grupa mieszczanek powołali do życia Stowarzyszenie Służących Wyznania Rzymskokatolickiego w Warszawie zatwierdzonego 16/29 lipca 1907 r. Inicjator powstania organizacji był jego patronem, a prezesem Helena Zaborowska⁵⁷. Podobnie duchowni przewodzili grupom założycielskim: ks. Kazimierz Struszyński – Stowarzyszenia Katolickich Służących pod wezwaniem św. Zyty w Płocku zalegalizowane 9/22 października 1907 r.⁵⁸, ks. Jan Albrecht – Stowarzyszenia Służących Wyznania Rzymskokatolickiego w Łodzi 21 stycznia/3 lutego 1908 r.⁵⁹, ks. Józef Nowicki – Stowarzyszenia Służących pod wezwaniem św. Zyty w Kaliszu 5/18 grudnia 1908 r.⁶⁰, ks. Grzegorz Augustynik – Stowarzyszenia Katolickich Służących pod wezwaniem św. Zyty w osadzie Dąbrowa Górnicza (powiat będziński) 17/30 września 1909 r.⁶¹ oraz ks. Mieczysław Ro-gójski – Stowarzyszenie Służących Katolickich pod wezwaniem św. Zyty w Sosnowcu (powiat będziński) 19 stycznia/1 lutego 1912 r.⁶². Prezesami zarządu organizacji dąbrowskiej byli ks. Leon Olczakowski (1909) i Maria Platter (1913).

Stowarzyszenie Służących Wyznania Rzymskokatolickiego pod wezwaniem św. Zyty w Piotrkowie Trybunalskim, wpisane do rejestru 23 marca/5 kwietnia 1909 r., powstało z inicjatywy mieszczanek. Jej

⁵⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APKiel, RGK, sygn. 6032; APKiel, UGKds.Stow, sygn. 1, 6; R. B e n d e r, *Chrześcijańska...*, s. 245; Tenże, *Spoleczne...*, s. 124.

⁵⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7193; APWar, WGUds.Stow, sygn. 386; R. B e n d e r, *Chrześcijańska...*, s. 238; Tenże, *Spoleczne...*, s. 70, 112; A. W ó y c i c k i, *Chrześcijański...*, s. 138.

⁵⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7334.

⁵⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 558; W.L. K a r w a c k i, *Związki zawodowe i stowarzyszenia pracodawców w Łodzi (do roku 1914)*, Łódź 1972, s. 335.

⁶⁰ APŁódź, KGKal, sygn. 1562.

⁶¹ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 741.

⁶² APŁódź, RGP-Prez, sygn. 971.

pierwszą prezeską wybrano Amelię Wojewódką⁶³. Nie powiodła się próba założenia stowarzyszenia służących pod wezwaniem św. Zyty we Włocławku w 1912 r.⁶⁴. Ks. Stanisław Czepulewicz z mieszcankami doprowadził do zatwierdzenia 16/29 kwietnia 1909 r. Katolickiego Stowarzyszenia Robotnic i Służących pod wezwaniem św. Franciszka w Łomży na wzór Litewskiego Katolickiego Stowarzyszenia Kobiet pod wezwaniem św. Zyty w Kownie. Jego prezesem był ks. S. Czepulewicz. Organizacja planowała w 1911 r. otwarcie szkoły dla służących, ale sprzeciwił się temu gubernator. Nie powiodła się próba zmiany jej statutu w 1913 r., bowiem wniesiony projekt nadawał jej charter religijny⁶⁵.

Przeżywające kryzys od lat osiemdziesiątych XIX w. rolnictwo w Królestwie Polskim skłaniało chłopów do tworzenia organizacji mających ułatwiać przetwarzanie i zbyt produktów rolnych, nabywanie maszyn i środków do produkcji, kwalifikowanych nasion oraz krzewienie wiedzy zawodowej. Część z nich odwoływała się do więzów religijnych łączących założycieli. Parafialne Kółka Rolnicze zalegalizowano: we wsi Bogdanów (powiat piotrkowski) 23 czerwca/6 lipca 1906 r. (statut zatwierdzono 28 kwietnia/11 maja 1907 r.)⁶⁶, w osadzie Kromolów (powiat będziński) prawdopodobnie 23 czerwca/6 lipca 1906 r.⁶⁷, we wsi Żdźary (powiat rawski) 21 lipca/3 sierpnia 1906 r.⁶⁸, we wsi Pomiechowo (powiat płoński) 1/14 września 1906 r.⁶⁹, we wsi Mierzyn (powiat piotrkowski)⁷⁰ i osadzie Włodowice (powiat będziński)⁷¹ jednocześnie 19 września/2 października 1906 r., w wsi Klembów (powiat radzyński) 26 stycznia/8 lutego 1907 r.⁷², we wsi Kołacin (powiat piotrkowski) 6/19 lipca 1909 r.⁷³, „Niwa” we wsi Górki z siedzibą we wsi Szpaki (powiat konstantynowski) 19 stycznia/1 lutego 1910 r.⁷⁴

⁶³ AGAD, KGGW, sygn. 7867; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 692.

⁶⁴ APWar, WGUs.Stow, sygn. 951.

⁶⁵ APBiał, KGL, sygn. 888, 1033; R. B e n d e r, *Chrześcijańska...*, s. 245; Tenże, *Spoleczne...*, s. 124.

⁶⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 6676; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 305, 436.

⁶⁷ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 305.

⁶⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 305.

⁶⁹ APWar, WGUs.Stow, sygn. 125.

⁷⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294, 305.

⁷¹ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294, 305.

⁷² APWar, WGUs.Stow, sygn. 297.

⁷³ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 721.

⁷⁴ APŁub, SGUds.Stow, sygn. 40.

oraz we wsi Suchożebry (powiat siedlecki) 10/23 października 1911 r.⁷⁵. Chłopi przy tworzeniu stowarzyszeń w: Kromolowie, Pomiechowo i Włodowicach zostali wsparci przez księży; Bogdanowie, Górkach i Klembowie przez ziemian, a Kołacinie księży i ziemian. Ostatnie zaprzestało działalności w 1910 r. i wykreślono je z rejestru. Prezesem zarządu organizacji w Klembowie był ks. Jakub Dąbrowski (1913), a Włodowicach – ks. Jan Opara (1906). Powstanie Kółka Rolniczego Parafii Rzymskokatolickiej w Suwałkach przyjęto do wiadomości 13/26 września 1906 r.⁷⁶.

Głównie braki formalne w podaniach były przyczyną odmów legalizacji parafialnych kółek rolniczych w 1906 r. we wsi Lisowice (powiat częstochowski)⁷⁷ i osadzie Zawiercie (powiat będziński)⁷⁸. We wsi Kroczyce (powiat olkuski) odmowa w 1906 r. wynikała z ówczesnego przekonania gubernatora kieleckiego, że tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach nie mogły stanowić podstawy rejestracji kółek rolniczych⁷⁹.

Świadomość władz państwowych o wzroście zainteresowania społecznego zakładaniem stowarzyszeń spóżywców spowodowała zatwierdzenie przez ministra spraw wewnętrznych 13/25 maja 1897 r. ich statutu wzorcowego dla Cesarstwa Rosyjskiego. Prawo legalizacji pozostawił jednak w swojej gestii. Minister 28 lutego/12 marca 1898 r. rozciągnął obowiązywanie statutu na Królestwo Polskie. Wobec zwiększającej się liczby podań 5/18 maja 1904 r. przekazał on prawo zatwierdzania statutów tego rodzaju spółdzielni właściwym gubernatorom⁸⁰. Celem tego typu organizacji było prowadzenie sklepów, które miały sprzedawać dobrej jakości towary spożywcze i podstawowego użytku po umiarkowanych cenach. Ich członkowie posiadali udziały i uczestniczyli w podziale zysków.

Księża z ziemianami doprowadzili 15/27 grudnia 1906 r. do zatwierdzenia statutu Stowarzyszenia Spożywców „Promień” Parafii we wsi Gidle (powiat radomszczański)⁸¹. Stowarzyszenie Spożywców

⁷⁵ APLub, SGUds.Stow, sygn. 26.

⁷⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

⁷⁷ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 305.

⁷⁸ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 305.

⁷⁹ APKiel, RGK, sygn. 6034.

⁸⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2117.

⁸¹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 7585.

„Związek Katolicki” w osadzie Żyrardów (powiat błoński) zarejestrowano 14/27 sierpnia 1907 r.⁸², Stowarzyszenie Spożywców Parafii Rzymskokatolickiej w Lipnie 11/24 września 1908 r.⁸³, a Parafialne Stowarzyszenie Spożywców we wsi Bidziny (powiat opatowski) 29 października/11 listopada 1909 r.⁸⁴. Formalnie do katolików ograniczały członkostwo statuty Stowarzyszeń Spożywców w osadzie Grabowiec (powiat hrubieszowski) wpisany do rejestru 21 października/2 listopada 1909 r.⁸⁵ i w kolonii Podole II (powiat lubelski) 22 marca/4 kwietnia 1914 r.⁸⁶. Ich założycielami byli chłopci, wsparci w drugiej miejscowości przez właściciela ziemskiego.

W oparciu o tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach istniała możliwość zakładania małych ochotniczych straży pożarnych we wsiach i osadach. Parafialną Drużynę Pożarną w osadzie Rozprza (powiat piotrkowski) zalegalizowano 22 grudnia 1906 r./4 stycznia 1907 r.⁸⁷, a Katolicką Parafialną Drużynę Pożarną we wsi Milejów (powiat piotrkowski) 4/17 czerwca 1907 r.⁸⁸. Ich założycielami byli chłopci, w pierwszej miejscowości razem z miejscowym proboszczem.

Niemcy byli pionierami tworzenia stowarzyszeń śpiewaczych w Królestwie Polskim, w tym kościelnych. Statuty dwóch z nich ograniczały prawo przynależności do rzymskich katolików. Towarzystwo Chóru Śpiewaczego w Łodzi zarejestrowano 6/19 października 1907 r.⁸⁹, Towarzystwo Niemieckiego Rzymskokatolickiego Chóru Śpiewaczego pod wezwaniem św. Cecylii w Zduńskiej Woli (powiat sieradzki) 1/14 sierpnia 1909 r.⁹⁰.

⁸² AGAD, KGGW, sygn. 6591; K. Z w o l i ń s k i, *Żyrardowski ruch spółdzielczy do 1918 roku*, „Żyrardowski Rocznik Muzealny”, 2(1993), s. 38.

⁸³ AGAD, KGGW, sygn. 6666.

⁸⁴ AGAD, KGGW, sygn. 6836; APRad, UGRDs.Stow, sygn. 49.

⁸⁵ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1909:91.

⁸⁶ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1914:100.

⁸⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Adm, sygn. 3635; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 351; T. O l e j n i k, *Towarzystwa ochotniczych straży ogniowych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1996, s. 241.

⁸⁸ AGAD, KGGW, sygn. 6842; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 463.

⁸⁹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 532; A. P e l l o w s k i, *Kultura muzyczna Łodzi do roku 1918*, Łódź 1994, s. 201.

⁹⁰ APŁódź, KGKał, sygn. 1979; A. T o m a s z e w i c z, *Życie kulturalne ośrodków miejskich guberni kaliskiej w latach zaborów*, Sieradz 1998, s. 49.

Razem Niemcy i Polacy byli członkami zatwierdzonego 5/18 maja 1910 r. Towarzystwa Śpiewaczego „Dzwonek” przy kościele pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego w osadzie Chojny Nowe (powiat łódzki, obecnie dzielnica Łodzi). Po wyborze na prezesa w 1912 r. Hermana Schmidta doszło do konfliktów i Niemcy opuścili organizację. Nowym wybrano w tym samym roku Józefa Gabinowskiego⁹¹.

Polacy doprowadzili do zalegalizowania 19 marca/1 kwietnia 1912 r. Towarzystwa Śpiewaczego „Lira” w osadzie Zawiercie⁹² oraz 30 maja/12 czerwca 1912 r. Towarzystwo Chóru Kościelnego „Lutnia” w osadzie Aleksandrów Łódzki⁹³. Pierwszym prezesem zarządu w Aleksandrowie Łódzkim był lekarz dr Jerzy Łuszczyński.

Żołęźycielami stowarzyszeń śpiewaczych pod względem społecznym byli urzędnicy, rzemieślnicy i osoby wykonujące wolne zawody. Administracja rosyjska zdecydowała się na ich legalizację w Aleksandrowie Łódzkim i Chojnach Nowych, pomimo że większość założycieli brała udział w nielegalnych demonstracjach antypaństwowych w 1906 r. i była za to karana.

Zakładano także stowarzyszenia łączące śpiew chóralny z wykonywaniem muzyki orkiestrowej. Towarzystwo Miłośników Śpiewu i Muzyki Kościelnej „Anna” w Łodzi wpisano do rejestru 22 grudnia 1907 r./4 stycznia 1908 r.⁹⁴, a Towarzystwo Orkiestry i Chóru Kościelno-Kolejowego w Radomiu 24 kwietnia/7 maja 1908 r.⁹⁵ Nie powiodła się próba utworzenia z inicjatywy proboszcza i wiernych w 1913 r. parafialnego kółka miłośników muzyki i śpiewu „Trąba” we wsi Czerwień (powiat ostrołęcki)⁹⁶.

W latach 1887-1914 w Królestwie Polskim zalegalizowano co najmniej 71 katolickich organizacji społecznych i 88 ich oddziałów. Wśród nich tylko 2 utworzyli Niemcy, 1 wspólnie Niemcy i Polacy, a pozostałe Polacy. Do 1905 r. powstały tylko 4 stowarzyszenia, wobec ograniczeń ze strony władz państwowych. W okresie liberalizacji (1906-1914) założono pozostałych 67 towarzystw i 88 oddziałów. Do 1909 r. po-

⁹¹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 811.

⁹² APŁódź, RGP-Prez, sygn. 985.

⁹³ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 995.

⁹⁴ AGAD, KGGW, sygn. 7445; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 550; A. P e l l o w s k i, *Kultura...*, s. 214.

⁹⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7330, 8027; APRad, UGRds.Stow, sygn. 2.

⁹⁶ APBiał, KGL, sygn. 1161.

wstało ich najwięcej, a później liczba uległa wyraźnemu zmniejszeniu. W 1906 założono 18 organizacji, w 1907 r. – 16, w 1908 r. – 7 i w 1909 r. – 10. Można to wiązać z panującym początkowo entuzjazmem dla nowych form życia społecznego, przy stosunkowej łatwości legalizacji. Od 1910 r. pojawiły się ograniczenia ze strony władz państwowych związane z dostrzeganymi zagrożeniami o charakterze narodowym dla spójności Cesarstwa Rosyjskiego. Zaczęto utrudniać między innymi zakładanie polskich stowarzyszeń o charakterze narodowym i katolickim. Zlikwidowano dwa największe z nich – Towarzystwo Bibliotek Parafialnych Diecezji Płockiej oraz Towarzystwo Parafialnych Bibliotek i Czytelni Warszawskiej Archidiecezji Rzymskokatolickiej. W 1910 r. utworzono 3 stowarzyszenia, w 1911 r. – 3, w 1912 r. – 5, w 1913 r. – 4 i w 1914 r. – 1. Wśród wszystkich założonych towarzystw było: 16 dobroczynnych i 24 oddziały, 14 zawodowych i 4 oddziały, 11 kółek rolniczych, 8 śpiewaczych i muzycznych, 7 pomocy wzajemnej, 6 stowarzyszeń spożywców, 4 oświatowo-wychowawczych, 3 biblioteczne i 60 oddziałów oraz 2 ochotnicze drużyny pożarne. Najważniejszymi kierunkami działań społecznych katolików była charytatywność i pomoc wzajemna oraz szeroko rozumiana kultura i oświata. W działalności stowarzyszeń zawodowych dominowała samopomoc i kształtowanie moralności członków. Spośród guberni (w granicach z lat 1867-1912) najwięcej towarzystw powstało w guberni piotrkowskiej (24) i warszawskiej (22), co wynikało z ich potencjału ekonomiczno-demograficznego. W Warszawie zalegalizowano aż 18 spośród nich. Po 4 organizacje założono w guberniach: kaliskiej, kieleckiej, płockiej i siedleckiej, po 3 w lubelskiej i radomskiej, 2 w łomżyńskiej i 1 w suwalskiej.

WOJCIECH JAWORSKI

The catholic social organizations in the Polish Kingdom (1887-1914)

Summary

In the consequence of social and economical transformations in the Polish Kingdom from the middle of XIX century the modern forms of the social life were developed. Simultaneously the Roman Catholic parishes occurred to decline as this development's main centers. The parishes limited their functions connected with the charity, the education and the culture, concentrating on the liturgical functions. The groups of the Catholics started to establish the associations functioning in the accordance with the Catholic social teaching. Its direction was determined then by the encyclicals of the popes Pius IX, Leon XIII and Pius X.

Translated by Jolanta Nader